

ХРЕЩЕННЯ РУСІ КНЯЗЕМ ВОЛОДИМИРОМ: КОНСТРУЮВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ОПОВІДІ ТА ЇЇ ДОПОВНЕННЯ ПРАВОСЛАВНИМИ КНИЖНИКАМИ XII–XVI ст.

Розглянуто найдавніші текстуальні свідчення про хрещення Русі 988 р. та проаналізовано оповідь про ці події в «Повісті временних літ», котру віддавна сприймали за цілком достовірний опис. Але насправді є чимало підстав вважати цей текст спробою початку XII ст. «сконструювати» історію хрещення. Більш детально досліджується питання, як і чому оповідь «Повісті» впродовж XIII–XVI ст. доповнювалася додатковою інформацією – іменами, датами та різного роду повідомленнями. Звертається увага на різницю між версіями історії хрещення Русі в історичних культурах ранньомодерних України та Московії, навіть попри їх спільну текстову основу – «Повість временних літ», Церковний устав князя Володимира й літописи XIV–XV ст.

Ключові слова: Русь, хрещення, князь Володимир, літопис, конструювання історичної оповіді.

Уже сучасники вважали хрещення Русі князем Володимиром 988 р. ключовою подією в її історії. Зайве вказувати про постійний інтерес до неї наступних епох: в історичних текстах, створених як у Києві, так і в Москві Володимирове хрещення розглядалося мало не відправною точкою «історії». За здійснене «просвітлення» Русі князя з часом проголосять святим, навіть попри відсутність чудес і зцілень, які можна було б пов'язати з ним. Відповідно, основу тексту життя Володимира, створеного з цієї нагоди, складатиме опис «історії» хрещення, що вважалося головним його подвигом.

Уявлення про перебіг і обставини хрещення тривалий час засновувалися винятково на оповіді «Повісті временних літ» – саме вона стане ядром княжого життя, включатиметься в літописи та іншого роду історичні тексти пізнішого часу. Передусім завдяки тому, що ще давньоруські книжники вважали її достовірним описом. У даному випадку, проте, слід звернути увагу на найдавніші текстові свідчення про християнізацію Русі Володимиром, котрі містяться у творах Іларіона та Нестора. Їх порівняння з пізнішою «ПВЛ» дозволить простежити, як формувалася оповідь про «історію» хрещення 988 р. в давньоруській традиції. Нижче спробуємо продемонструвати, яким чином протягом наступних сторіч після свого виникнення на початку XII ст. відповідний текст «Повісті» доповнювався й «коригувався» здогадками (чи домислами) авторів агіографічних та історичних творів.

Дослідження того, як сформувалася та пізніше доповнювалася історична оповідь про хрещення Русі 988 р. важливе для розуміння особливостей історичного мислення, стилю роботи православних книжників XII–XVI ст. До того ж в історіографії досі спеціально не розглядалося питання становлення та

* Затилюк Ярослав Володимирович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі
E-mail: yaroslav.zatyluk@gmail.com

трансформації історичної оповіді про хрещення в агіографічних, історичних текстах протягом цих століть. Його вивчення дасть змогу глибше й з інших позицій зрозуміти специфіку та наміри авторів цих творів.

У хронологічному плані стаття обмежена аналізом текстових пам'яток православної книжності XI–XVI ст., оскільки за цей період створювалися тексти, схожі за жанром (літописні та агіографічні), а наявні в них доповнення до усталеної історичної оповіді про події 988 р. типологічно схожі. З іншого боку, після розпаду Русі у середині XIII ст. розповідь про хрещення найбільше трансформувалася в текстах XIV–XV ст., створених у північно-східних землях. Протягом XVI ст. в московських історичних творах постала інша версія історії християнізації Русі завдяки її розширенню новими повідомленнями та відсутніми у «ПВЛ» відомостями. Подібного роду «перегляд» історії хрещення спробуємо пояснити з огляду на загальний контекст – політичні та культурні особливості тогочасної Московії. Слід також урахувувати, що на українських теренах упродовж XVII ст. було створено інакшу версію «історії» хрещення Русі Володимиром, із власними деталями, передусім завдяки спробам київських інтелектуалів часів митрополита Петра (Могили; 1632–1647 рр.), реконструювати топографію «Володимирового хрещення» в Києві та князівські привілеї руській церкві. Це особливо важливо, адже тогочасна українська версія базово спиралася на ту саму текстову основу, що й московська – «Повість временних літ», Церковний устав та літописи XIV–XV ст.¹

Найдавніші текстові свідчення про хрещення 988 р.

Тексти про перебіг та обставини хрещення Русі князем Володимиром почали формуватися майже через півстоліття після події. Найдавніший із відомих – «Слово про закон і благодать» 1040-х рр., що його традиційно приписують митрополитові Іларіону – вірогідному сучаснику хрещення (який, проте, міг тоді тільки народитися). Цей текст розповідає небагато про ті важливі події, очевидно, з огляду на його основну мету – похвалити князя за вчинок та обґрунтувати повноправність Русі у колі християнських народів. Із притаманним часові красномовством автор представляє повномасштабне перевтілення Русі, яку Володимир «вивів із мороку й темряви», а її мешканці нарешті «прозрѣхомъ на свѣтъ трисолнечнаго Божьства». Саме рішення правителя охреститися Іларіон безпосередньо пояснює впливом вищих сил: князь чув про «христоролюбну й сильну вірою грецьку землю»² і, провидінням Господнім, «возгорівся духом»³. Після того, як Володимир «отрясе прахъ невѣриа и вѣлѣзе въ святую купѣль», прийнявши ім'я Василія, було охрещено й усю Русь, що

¹ Зіставлення цих двох версій – тема окремої публікації.

² «Паче же слышано ему бѣ всегда о благовѣрнии земли Гречьскѣ, христоролюбиви же и силнѣ вѣроу» (див.: Слово о законе и благодати Илариона / Публ. А.М.Молдован. – К., 1984. – С.92). Опис «христоролюбної грецької землі» розкривається в тексті через метафоричне представлення переповнених людьми церков, а також через згадку про постійне творення там чудес і знамень. Цим самим обґрунтовується релігійний вибір князя.

³ «И си слышвъ вѣждела сердцемъ, възгорѣ духомъ, яко быти ему христиану и земли его, еже и бысть, Богу тако изволившу» (див.: Слово о законе и благодати Илариона. – С.91).

представлено як одномоментне навернення всіх підданих князя: «И не бы ни единого же противящася благочестному его повелѣнью»⁴. І, нарешті, останнім повідомленням про Володимирове хрещення в Іларіона стала згадка про активну розбудову церкви та монастирів: «Тогда тма бѣсслужаниа погыбе, и слово евангельское землю нашу осяа. Капища разрушаахуся, и церкви поставляахуся, идолии съкрушаахуся, и иконы святых являахуся, бѣси пробѣгааху, крестъ грады свящае»⁵.

Як бачимо, усе, що сказано у цьому тексті про вибір віри князем, охрещення ним Русі й розбудови церкви – радше риторичні вправлення з панегіричною метою: проголосити Володимира «апостолом і наставником землі руської», рівним усім апостолам, які утверджували християнську віру в різних куточках світу⁶. Для цього Іларіонові явно не потрібно подавати всі деталі події. Натомість хрестителя Русі він звеличує через метафоричне порівняння того з апостолами⁷ та імператором Константином⁸. Уже пізніше текст «Слова про закон і благодать» (у більшості випадків його фрагменти) використовувався редакторами житій князя як свого роду візирець похвали володареві за здійснене ним хрещення⁹.

Інший із відомих найдавніших текстів – Несторове «Читання про князів Бориса і Гліба», створене, як вважається, на рубежі XI–XII ст.¹⁰, – про Володимирове хрещення оповідає у схожий спосіб: через алюзію з історіями про навернення апостолів та біблійних героїв. Однією з них стало порівняння «досвіду» князя з охрещенням Плакиди: «Створи быти ему хрстыяну, яко же древле Плакидъ (курсив мій – Я.З.) [...] тако же и сему Владимиру явлении Б(о)жие быти ему крстьяну створи же, наречно быст имя ему Василии. Таче потомъ всѣмъ заповѣда вельможамъ своимъ. И всѣмъ людемъ да ся крестятъ»¹¹.

⁴ Слово о законе и благодати Илариона. – С.93. Як читаємо далі: «И въ едино время вся земля наша въслави Христа съ Отцемъ и съ Святымъ Духомъ. Тогда начатъ мракъ идольскыи от нас отходити, и зорѣ благовѣриа явишася».

⁵ Там само.

⁶ У даному випадку князя прирівняно до апостолів Петра й Павла, Фоми, Марка, Іоанна Богослова, які охрестили різні частини світу.

⁷ Звеличення князя засноване на апеляції до слів Ісуса, звернених до апостола Фоми: «Блаженный той, хто, не бачивши, увірував». Цим самим Володимир у тексті вирізняється від інших апостолів, яким для увірування у Христа були необхідні чудеса й видіння.

⁸ Пор.: «Подобниче великааго Коньстантина [...] Онъ съ святыми отци Никеискааго Събора закон челоуѣкомъ полагааше, ты же съ новыми нашими отци епископы сънимаея чясто, съ многымъ смѣрениемъ съвѣщаваашеся». Тут же, у контексті порівняння з Константином, згадано й княгиню Ольгу, з якою князь, як і свого часу імператор Константин із матір'ю Єленою «хрест і віру утвердив» (див.: Слово о законе и благодати Илариона. – С.96–97).

⁹ Прийнято вважати, що текст Іларіона з'явився у часи князя Ярослава, оскільки у заключній частині «Слова», збережений в одній з його найдавніших редакцій, міститься похвала починанням цього правителя, названим продовженням діянь його батька – Володимира. Пізніші списки й редакції «Слова» XIV–XV ст. вже не містили цієї похвали, що, як вважає Ф.Батлер, стало результатом інтересу укладачів із північно-східних теренів суто до Володимира, а не до церковного будівництва його сина в Києві. У даному випадку важливо й те, що текст Іларіона справив вплив на створені на території Московії редакції житія Володимира (див.: Butler F. Enlightener of Rus': The Image of Vladimir Sviatoslavich Across the Centuries. – Bloomington, 2002. – P.22–23, 55).

¹⁰ О.Шахматов уважав, що цей текст створено в 1080-х рр., натомість С.Бугославський дотримувався думки про 1109 р. (див.: Творогов О.В. Нестор // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. I: XI – первая половина XIV в. – Ленинград, 1987. – С.275–276). Ці дві версії й започаткували дискусію про час створення тексту, яка триває досі.

¹¹ Читання про свв. кнн. Бориса та Гліба препод. Нестора // Бугославський С. Україно-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса та Гліба: Розвідка та тексти. – К., 1928. – С.179–206.

Як і у версії Іларіона, рішення князя з'явилося під впливом вищих сил¹². Однак, на відміну від попереднього, у тексті Нестора подано важливу інформацію про час хрещення й будівництво князем церкви Богородиці в Києві: «Се быст въ лѣто 6496 (за іншими списками: 6495 р. – Я.З.), потомъ же созда Владимиръ ц(е)рковъ с(вя)тую Б(огороди)цю вл(а)д(и)ч(и)цю нашу Б(огороди)цю в Къевѣ»¹³. Інші деталі у цьому тексті відсутні, оскільки для його автора було важливо уподібнити конвертацію князя Володимира та імператора Константина: «Вчера елинь Владимиръ нарицаая днст крстьянь Василии нарицается. Се вторыи Костянтинъ в Руси явися»¹⁴.

Конструювання історії хрещення Володимира й Русі

«Повість временних літ» у редакції видубицького ігумена Сильвестра 1116 р. можна вважати єдиним давньоруським текстом, який подає найповнішу історію хрещення Володимира. Розглянемо коротко зміст літописних оповідей, що надалі почали вважатися достовірним описом.

Згідно з літописом, Володимир починав княжити як переконаний язичник: активно розбудовував капища «и творяше требу кумиромъ», ходив у походи (повідомлення за 981–985 рр.), у перші роки його правління в Києві відбулася жорстока розправа з варягами-християнами (повідомлення за 983 р.). Виклад самої історії Володимирового хрещення починається повідомленням під 986 р. про послів до князя «про віри». З усіх посольств найбільше уваги приділено грецькому: неназваний на ім'я філософ виголошує перед київським правителем розлогу промову з викладом основної суті книг Буття та Вихід про боротьбу Бога й сатани, а також про друге пришествя, сутність Різдва, розп'яття та Хрещення. Подарована філософом запона із зображенням Страшного суду хоч і вразила князя, але не стимулювала його відразу охреститися: «Рекъ [князь] пождоу еще мало, хотя испытати о всѣх вѣрах»¹⁵.

В описі наступного 987 р. князь зібрав бояр порадитися «про віри», після цього відправив послів їх «випробовувати». Найбільше враження на них справила «грецька віра». Як звітували посланці, на церковній службі у Царгороді, очоленій самим патріархом, вони «не свѣмы на нбси ли есмь былѣ, или на землѣ, нѣст бо на земли таког вида, или красоты такоя». На ці слова бояри «рѣша» князеві: «Аще лихъ бы законъ Грѣчкыи, то не бы баба твоя Ольга при- яла крщения, яже бѣ мудрѣиши всих члвкѣ».

Під наступним 988 р. літописець розповідає про взяття Володимиром Корсуня завдяки пораді Анастаса Корсунянина, про вимогу князя до візантійських імператорів Василя і Константина одружитися з їхньою сестрою Анною та дану ним у ході переговорів обіцянку охреститися. Останнє відбулося після прибуття візантійської царівни «с сановниками нѣкия и прозвутерь», і це нібито допомогло

¹² За Нестором, князь ще «вчера не вѣдаше кто есть Ис(ус)ъ Х(ристо)съ» і «вчера заповѣдая всѣмъ требу принести идоломъ» (див.: Там само).

¹³ Тобто, 988 р. (див.: Там само).

¹⁴ Там само.

¹⁵ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2: Ипатьевская летопись [изд. 5-е]. – Москва, 1998. – Стб.92.

Володимирові позбутися сліпоти, що вразила його перед цим. Після прибуття князя в Київ з Анною, Анастасом Корсунянином, мощами св. Климента і церковним начинням у Дніпрі було охрещено мешканців міста, а також усіх дванадцятьох Володимирових синів. Опис історії хрещення завершується оповіддю про руйнування князем кумирів, культове будівництво на місці колишніх капищ, у тому числі храму Св. Василія та мурованої церкви Богородиці (Десятинної) в Києві (у повідомленнях під 991 і 996 рр.), а також церкви Преображення Господнього у Василеві (повідомлення за 996 р.). Ще одним благим починанням князя став його наказ віддавати дітей на «вчення книжне».

Порівняно з текстами Іларіона й Нестора, літописна оповідь виглядає докладною реляцією Володимирового хрещення. Якщо, скажімо, у «Слові» Іларіона князь лише «чув про грецьку віру», то літопис деталізує, яким чином володар Русі дізнався про неї: у розмові з грецьким філософом і від своїх послів, котрі їздили «випробовувати» віри. Головне, літопис значно конкретизує обставини хрещення князя та Русі.

Поза тим, подаючи історію Володимирового хрещення, літописна пам'ятка, як не дивно, не повідомляє важливої інформації – імен першого руського митрополита та єпископів (не кажучи вже про тогочасного константинопольського патріарха). Навіть не вказує, якого дня чи місяця хрестився князь. Ці моменти, безперечно, не могли ігноруватися літописцем як людиною церкви. Подібна «прогалина» наштовхує на думку, що літописна оповідь про хрещення Русі Володимиром створювалася набагато пізніше самої події, коли вже було неможливо «пригадати» й у жодних текстах розшукати вказані деталі. Більше того, літописець зізнається, що в його час не було навіть однастайності щодо місця хрещення самого Володимира Святославича: «Се же не свѣдуще право (в інших списках: неправо – Я.З.) гл(агол)ють, яко кр(е)стилсѧ естъ в Києвъ, инии же рѣша в Василевѣ, друзии же рѣша инако, сѧказающе и кр(е)щ(е)сну же Володимеру в Корсунѣ»¹⁶. З іншого боку, текст літописця явно схожий на зібрання різних легенд про випробування вір, послів про віру, корсунський похід¹⁷ тощо, які не містили конкретних деталей. Тож на час створення «Повісті временних літ» явно не існувало текстів, які могли б надати важливі деталі. Відповідно, літописець «пригадував» цю подію, спираючись на відомі йому перекази (зокрема про «вибір вір» та «корсунську легенду»¹⁸), а частково – на візантійські хроніки¹⁹ й біблійні

¹⁶ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.97.

¹⁷ У представлений у «Повісті временних літ» історії хрещення Володимира сюжет про похід на Корсунь виринає зникаюча. Повідомлення під 987 р. завершується розмовою князя з боярами, які вказують на мудрість Ольги, котра обрала віру з Царгороду. У відповідь князь спитав у бояр: «То кде крещение приемемъ», на що ті відказали: «Кдѣ ти любо». Очевидно, це питання мало пов'язати повідомлення за 987 р. з описом облоги Корсуни та хрещення там князя, що вміщено у статті за 988 р. Свого часу О.Шахматов відзначив, що літописець поєднав два взаємосуперечливих за суттю й часом перекази – про «обрання вір» і так звану «корсунську легенду» (див.: *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.429–431). Утім, припущення дослідника про те, що «корсунська легенда» певний час існувала як окремий текст поза літописом, а потім була включена в один зі зводів, який передував «ПВЛ», загалом важко довести.

¹⁸ О.Шахматов, наприклад, в описаній у «Повісті» розмові Володимира з Філософом убачав наслідування болгарської легенди про хрещення царя Бориса (зокрема, в описі запони, яку князь показував Філософу та ін.) (див.: Там же. – С.152–157).

¹⁹ Тут доречно згадати, що візантійські хроніки нічого не розповідають про хрещення Володимира, натомість містять згадки про хрещення Русі в IX ст. (докл. див.: *Кузенков П.В.*

тексти, які могли підказати загальну схему, логіку оповіді, оскільки містили сюжети про навернення у християнство імператора Константина та апостола Павла. Із ними в літопису й порівнюється хреститель Русі. Так само схожою є і його власна історія хрещення²⁰. Зрештою, дослідники більш-менш встановили репертуар текстів, з яких, найімовірніше, створювалась оповідь «Повісті»²¹, і те, що окремі з її деталей могли з'явитися не раніше середини XI ст.²²

Належить також згадати, що фахівці, слідом за О.Шахматовим, часто вбачають декілька редакцій літопису, котрі передували «ПВЛ» – так звані літописні зводи, в яких, починаючи з Найдавнішого 1030-х рр. і до «Повісті временних літ» послідовно вдосконалювалась оповідь про хрещення²³. На нашу думку, якщо перед «ПВЛ» справді існував якийсь один чи декілька зводів, то вони, певно, були створені доволі пізно, оскільки як текстові джерела редакції Сильвестра 1116 р. вже не містили інформації про ключових героїв хрещення. Поза тим, сконструйована укладачем/редактором «ПВЛ» на початку XII ст. історія хрещення Русі князем Володимиром надалі почала вважатися достовірним оповіданням про цю подію. Найперше вона вплинула на тексти, що постали у зв'язку з канонізацією князя. Ідеться про житіє Володимира, проложні читання про нього, а також «Пам'ять і похвалу» Якова Мніха. У центрі кожної пам'ятки – опис подій хрещення Русі, за що князя проголошено рівноапостольним і святим. При запозиченні з літопису цей опис – свого роду історія хрещення – доповнювався конкретними деталями. Розглянемо, як автори агіографічних текстів їх встановлювали.

Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы 2000 г. / Отв. ред. Л.Столярова. – Москва, 2003. – С.3–173). Тож хроніка Амартіла та інші твори, вірогідно приступні літописцєві, не могли надати якоїсь конкретної інформації щодо подій 988 р.

²⁰ Ця аналогія явно підказала літописцєві сюжет про хворобу очей і зцілення князя в Корсуні. За словами Ф.Батлера, у цій оповіді Володимир повторює досвід апостола Павла: перед хрещенням правитель ніби переживає таку саму індивідуальну трансформацію, як і раніше апостол – до цього затятий язичник. Між тим, за літописом, князь зцілюється подібно до імператора Константина – після свого охрещення (у версії проложних житій князя – після занурення у воду) (див.: *Butler F. Enlightener of Rus'...* – P.44–45).

²¹ *Poppe A. How the Conversion of Rus' was Understood in the Eleventh Century* // *Harvard Ukrainian Studies*. – Vol. 11 (1987). – P.287–302. Див. також останні студії щодо походження промови Філософа в описі подій хрещення 988 р.: *Вілкул Т.Л.* Текстологія Повісті временних літ: Контрольні тексти: Книга Буття у Промові Філософа // *Україна в Центральній-Східній Європі*. – Вип.11. – К., 2011. – С.267–283; *Вілкул Т.Л.* О происхождении «Речи Философа» // *Palaeoslavica*. – Vol.XX, nr.1. – Cambridge, Mass., 2012. – P.1–15.

²² Це очевидно за вміщеними тут антилатинськими закидами. За спостереженнями А.Поппе й Ф.Батлера, послам, які агітували пристати до Риму, князь дорікає за помірний піст, причому так, як це робили у другій чверті XI ст. (зокрема руські митрополити Іоанн II (1076–1089 pp.) та Никифор I (1104–1121 pp.) (див.: *Poppe A. Two Concepts of the Conversion of Rus' in Kievan Writings* // *Harvard Ukrainian Studies*. – Vol.12/13 (1989–1989). – P.495–496; *Butler F. Enlightener of Rus'...* – P.39). Те саме стосується коментарю щодо «служіння оплатками», котрий використовувався вже за внуків Володимира, а також інших обрядових практик (див.: *Зема В.* Оповіді про навернення на християнство і рання православна полеміка // *Україна в Центральній-Східній Європі*. – Вип.12/13. – К., 2013. – С.71–72, 93–94).

²³ Зокрема, О.Шахматов і його послідовники припускали факт існування тексту «Слова, како крестися Владимиру в Корсуні», яке А.Кузьмін спробував навіть реконструювати (див.: *Кузьмин А.Г.* Русские летописи как источник по истории Древней Руси. – Рязань, 1969). Цей текст нібито потім увійшов до чергового літописного зводу.

Деталізація історії хрещення в агіографічних творах

Чи не вперше «правити» літописну версію хрещення Русі взялися творці проложного читання про Володимира. Воно з'явилося вже в початковій редакції Прологу під 15 липня (на день успіння князя), найдавніші списки якого сягають XII–XIV ст.²⁴ Як зауважив Б.Клос, даного виду житіє є «переказом «ПВЛ» із додаванням місцевих київських легенд»²⁵. Сама ж «історія хрещення князя», навколо якої формується проложне житіє, «змонтована» з основних «фактів» оповіді «Повісті», однак тут вони скорочені, в окремих випадках подані з додатковими деталями, а загалом – у дещо іншій інтерпретації. Передусім шлях Володимира до нової віри представлено як його самостійний вибір, визначений божественним втручанням: «Сгда вьсхотѣ Б(ог)ъ избрати собѣ люди новы, вѣдохну в сего блгдѣ Стго Дха»²⁶. У цьому Пролог повторював текст «Слова про закон і благодать» Іларіона, де акт хрещення також представлено як самостійний та керований «небесним промислом» крок володаря. Більше того, в обох текстах, причому майже тотожними формулюваннями, хреститель Русі порівнюється з апостолами²⁷. Ці збіги, крім імовірного текстурального впливу, визначені також схожими намірами авторів/редакторів обох пам'яток – прославити діяння й особу хрестителя Русі.

Для укладача проложного житія важливо було показати роль Провидіння та особистого подвигу. Через це тут опущено літописні сюжети про вибір вір і наради князя з боярами, але зроблено уточнення, важливі в агіографічному плані. Найголовнішим із них стало обґрунтування корсунського походу

²⁴ Пролог як перевідний календарний збірник коротких житій святих і повчань (у візантійській традиції відомий як синаксар чи менологій, тобто місяцеслов) з'явився на Русі в результаті перекладу з грецької не пізніше початку XII ст. (т.зв. Слов'янський синаксар). Спершу його було частково доповнено житіями південнослов'янських і руських святих – так постала 1-ша редакція, за різними версіями від другої половини XII до початку XIII ст. (хоч найдавніші списки – з другої чверті XIII ст.). Одночасно (а на думку Є.Фет, і перед 1-ю редакцією), постала 2-га, розширена, із більшою кількістю текстів про руських святих, причому чимало матеріалів про візантійських святих опущено (див.: *Фет Е.* Пролог // *Словарь книжников и книжности Древней Руси.* – Вып. I. – С.376–381; *Чистякова М.В.* Текстология вильнюсских рукописных прологов: сентябрь – ноябрь. – Вильнюс, 2008). Н.Мілютенко, зокрема, припускає, що з огляду на велику кількість списків Прологу за XIII ст., сама редакція мала з'явитися значно раніше, ще у другій половині XII ст. (див.: *Мілютенко Н.И.* Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси: Древнейшие письменные источники. – Санкт-Петербург, 2008. – С.9–10, 167–169 (про рукописний пролог XIV ст. Ф.п.1.47 з архаїчними рисами XII ст.)). О.Лосева навіть конкретизує гаданий час появи редакції Прологу 1160-ми рр. (див.: *Лосева О.В.* Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII – первой трети XV вв. – Москва, 2009. – С.207–208).

²⁵ *Клос Б.М.* Житие князя Владимира // Письменные памятники истории Древней Руси. – Санкт-Петербург, 2003. – С.200.

²⁶ Житие князя Владимира (за Прилуцким Прологом) // Там же. – С.426.

²⁷ Див. у пролозі: «Како ты възможемъ по дѣстоѣнию похвалити створшаго дѣло равно апсльмъ хвалитъ бо Римская земля Петра и Павла, Асия Богословца Івана, Сюпетская Марка, Антиохійская Луку, Гречская Андрѣя, вся же Русская земля тебе князь Володимире яко Гсия апсла молебными пѣсми память твою празднующе» (див.: Там же. – С.430). У «Слові про закон і благодать Іларіона»: «Хвалитъ же похвальными гласы Римская страна Петра и Паула, имаже вѣроваша въ Иисуса Христа, Сына Божия; Асия и Ефесъ, и Патмъ Иоанна Богословца, Индия Фому, Египетъ Марка. Вся страны и гради, и людие чтутъ и славятъ коегождо ихъ учителя, иже научиша я православнѣи вѣрѣ» (див.: Слово о законѣ и благодати Іларіона. – С.96–97). Порівнюючі ці фрагменти видно, що автор проложного житія замінив апостола Фому на апостола Андрія. Таку заміну зазвичай пов'язують із розвитком «Андрієвої легенди» (див.: *Лосева О.В.* Жития русских святых в составе... – С.133).

Володимира, який нібито пояснив його так: «І реч в себѣ сице да створю, поїду в землю ихъ плѣню грады ихъ и обрящу ту оучителъ»²⁸. Крім того, у «Пролозі» конкретизовано місце хрещення киян – не Дніпро, а невелика річка Почайна, «и оттолѣ наречетсѣ мѣсто святое, ідѣже ныне цркъвь стую мчнка Турова», в інших списках церква названа «Петровою»²⁹. Дрібнішими доповненнями стало розширення переліку скинутих князем богів: окрім Перуна тут фігурують також ідоли «Хурса, Дажьб(ог)а и Мокошь и прочая кюмирь»³⁰. Дослідники зазвичай розглядають ці нові деталі як запозичення з давніх небережених текстів³¹. Однак цих вставок не так багато для припущень про їх походження від якогось невідомого джерела – у даному випадку йдеться про втручання укладача проложного житія, у зв'язку з його обізнаністю з поганськими богами та київськими топографічними легендами.

Наступний етап у розробці історії хрещення репрезентує текст так званого «звичайного житія» Володимира. Узявши за основу майже всі сюжети літописної оповіді³², його укладач уточнює, що князівські послы «випробовували» віру в Константинополі вісім днів, а Корсунь князь тримав в облозі шість місяців. Найголовнішими вставками, проте, стала вказівка на місце охрещення Володимира в Корсуні – «в церкви святаго Иякова в Корсунѣ градѣ» (в літопису, натомість, ідеться про храм Софії), і що після цього він ще «постави церковь в Корсунѣ на горѣ, святаго Василия»³³. Крім того, у житії змінено деталі стосовно скинення ідолів та хрещення киян: князь наказує повалити не лише статую Перуна, але й Волоса («его же именовашу скотья бога, велѣ в Почайну рѣку вовреци») ³⁴. Киян, як і у проложному житії, теж хрестили в Почайні, правда, тут місце їх хрещення не уточнюється. Усі згадані вставки, як і сам текст звичайного житія³⁵, з'явилися в кінці XIII – на початку XIV ст.: саме тоді, на думку більшості дослідників, було виконано редакцію житія Володимира³⁶.

²⁸ Житие князя Владимира (за Прилуцким Прологом). – С.427. Саме так, до речі, пояснено корсунський похід і в тексті Якова Мніха.

²⁹ Там же. – С.429.

³⁰ Там же. – С.428.

³¹ Милютенко Н.И. Святой равноапостольный князь Владимир... – С.162–181. Авторка бере за основу класифікацію проложних житій за видами О.Шахматова та далі розвиває його припущення.

³² У житії, проте, не згадано про послів до князя стосовно вибору віри та його розмову з грецьким філософом. Це визначає подібність житія до Прологу. Зрештою, обидва тексти починаються зі згадки про шанування Володимиром ідолів та пошуки ним нової віри з «натхнення Святого Духа». Тобто, як і у Пролозі, шлях князя – це його самостійний вибір, зумовлений небесними силами. За спостереженнями Н.Мілютенко, звичайне житіє, по суті, є розширенням проложного подробицями літописної оповіді (див.: Милютенко Н.И. Святой равноапостольный князь Владимир... – С.149–150).

³³ За слушним зауваженням О.Соболевського, ця вставка з'явилася від того, що автор житія сплутав повідомлення літопису про будівництво князем церкви у Василеві (див.: Соболевский А.И. Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру Святому // Сборник в память 900-летия крещения Руси. – К., 1888. – С.11–12). Ця інформація фігурує також у літописних текстах XV–XVI ст.

³⁴ Тут і вище цит. за вид.: Обычное житие св. Владимира // Там же. – С.26.

³⁵ О.Соболевський виділив дві редакції звичайного житія, репрезентовані рукописами XIV–XVI ст. Їх відмінності визначено різними вступними та кінцевими фразами, тобто вони незначні й мають риторичний характер. Одна з редакцій завершується фразою з тексту Іларіона, де князя порівняно з апостолами різних країв. Друга, менш поширена, починається зі слів початку «Читання про Бориса та Гліба» і завершуються словами явно літописного походження, де хреститель Русі порівнюється з імператором Константином (див.: Соболевский А.И. Памятники древнерусской литературы... – С.9–10).

³⁶ О.Соболевський слушно зауважив, що лексика житія має пізній характер, явно «монгольського часу», оскільки його укладач уже не розуміє навіть таких давньоруських термінів, як

Окремо від цих текстів слід розглядати «Пам'ять і похвалу князеві Володимирі» Якова Мніха. Цей твір часто вважають древнішим за «Повість временних літ» – і це переважно через фразу в одній з його частин про похід князя на Корсунь на третій рік після хрещення³⁷. Як припускав О.Шахматов, ще за часів Володимира існував якийсь текст, котрий розповідав про діяння князя (зокрема корсунський похід) після навернення на нову віру; інформація з нього ввійшла до Найдавнішого літописного зводу 1039 р., а через проміжні тексти – і до «Пам'яті та похвали» Якова Мніха³⁸. Але якщо твір Мніха, як вважає частина дослідників слідом за О.Шахматовим, відображає дуже давній текст, то, відповідно, у ньому мало б бути повідомлення про точне місце хрещення князя. Цього, проте, не знаходимо, що змушує сумніватися в гіпотезі про архаїчність тексту Мніха.

Між тим, уже С.Бугославський на підставі ретельного текстологічного аналізу переконливо обґрунтував припущення про доволі пізні й до того ж некиївське (новгородське) походження цього твору³⁹. «Пам'ять і похвала» Якова Мніха складається з різних текстів (як правило, тут виокремлюють «Похвалу» Володимирові, «Похвалу княгині Олги, како крестися и добре поживе по заповеди господни», житіє Володимира), котрі, на думку дослідника, було механічно зшити під одним заголовком упродовж XIII ст.⁴⁰ Ф.Батлер нещодавно звернув увагу на опубліковану О.Зіміним найранішу текстову версію пам'ятки (збірник 1470-х рр.) з явними новгородськими лінгвістичними особливостями; відповідно, за його висновками, ця компіляція з різних фрагментів з'явилася в Новгороді в період канонізації князя Володимира на рубежі XIII–XIV ст.⁴¹

«дружина» і «сановник», замінюючи їх на «слуги» та «воевода» (див.: *Соболевский А.И.* Памятники древнерусской литературы... – С.11). На думку Н.Мілютенко, житіє з'явилося на початку XIV ст. у зв'язку з канонізацією князя в Новгороді 1311 р. (див.: *Мілютенко Н.И.* Святой равноапостольный князь Владимир... – С.184–187).

³⁷ «На другое лѣто по крещенїи к порогомь ходи, на третье Корсунь городъ взя, на четвертое лѣто церковь камени святяга Богородица заложї, а на пятое лѣто Переяславль заложї, в девятое лѣто [...] – десятину вда» (див.: *Пам'ять і похвала князю Рускому Володимеру, како крестися Володимеръ и дѣти своя крести и всю землю Рускую от конца и до конца, и како крестися баба Вѣлодимерова Олга преже Володимера.* Списано Іяковомъ мнихомъ / Изд. А.А.Зимин // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – Вып.37. – Москва, 1963. – С.72).

³⁸ Уже перед 1080-ми рр., на думку О.Шахматова, з'явилася так звана «корсунська легенда», котра нібито ввійшла до літописного зводу 1090-х рр., а потім уже й «Повісті временних літ». Ці гіпотези активно розвивали дослідники (див.: *Кузьмин А.Г.* Русские летописи как источник по истории Древней Руси. – С.111–125; *Мілютенко Н.И.* Святой равноапостольный князь Владимир... – С.51–80).

³⁹ Зважаючи на фразу з цього тексту, що корсунський похід відбувся після охрещення князя, дослідникам не вдається уникнути спокуси розглядати його витвором XI ст. Зокрема, Н.Мілютенко слідом за О.Шахматовим, наполягає, що він з'явився ще до фіксації в літописанні «корсунської легенди», у 1050–1080-х рр. (див.: *Мілютенко Н.И.* Святой равноапостольный князь Владимир... – С.91–92). М.Серебрянський уважав, що початкову основу «Пам'яті» становило історичне похвальне слово князеві Володимирі, написане у другій половині XI ст. монахом Яковом – і цей твір поєднував похвальне слово та житіє (див.: *Серебрянский Н.И.* Древнерусские княжеские жития. – Москва, 1915. – С.32–36, 43–51). Утім, уже О.Соболевський зауважував, що найдавніша (житійна) частина тексту Мніха з'явилася в кінці XII – на початку XIII ст. (див.: *Соболевский А.И.* Памятники древнерусской литературы... – С.7–8).

⁴⁰ *Бугославский С. К.* Литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру // Известия Отделения русского языка и словесности. – Т.29. – Ленинград, 1925. – С.105–159.

⁴¹ *Butler F.* Enlightener of Rus'... – P.74–76. Дослідник указує й на мовні особливості фрагментів тексту Мніха, що явно видають його пізніше походження.

Із цим важко не погодитися: підготовка процесу зарахування до лику святих безпосередньо могла спонукати книжників до створення відповідного (агіографічного) жанру твору про Володимира.

Зрештою, компіляція Мніха відображає хід збору наявних на той час текстів про князя. Це очевидно з характеру її складових частин: перша – є похвалою князеві, що в ідейному й текстовому планах заснована на «Слові про закон і благодать» Іларіона (на це вказують численні текстові збіги); остання частина, уміщена після «Похвали» Ользі, – це сам текст княжого життя, котрий нічим не відрізняється від розглянутого вище так званого «звичайного життя»⁴². Ще один текстовий фрагмент, розміщений між «Похвалою» Ользі й життям князя, можна вважати спробою укласти похвалу князеві, основою якої мала б стати коротка автобіографічна довідка про згадані в літопису його діяння. Однак факти князівської біографії викладено тут не хронологічно: спершу розказано про події після хрещення, а потім – як Володимир став київським князем і про його «язичницький період». Як можна судити з характеру даного фрагмента, його автор поверхово знав літопис (або працював із ним поспіхом)⁴³ і, можливо, саме через це корсунський похід князя тут помилково датовано «третьім роком після хрещення»⁴⁴. В усякому разі, у тексті Мніха немає більше нічого, що доповнювало б літопис чи суперечило йому. Крім вставки, де автор «Пам'яті та похвали» по-своєму інтерпретує, чому Володимир Святославич після взяття Корсуня просив руки сестри візантійських імператорів Василя й Константина – «да ся бы болма на крестъянъскыи законъ направиль»⁴⁵.

Сконструйована у «ПВЛ» історія хрещення 988 р., а частково й риторичні взірці «Слова про закон і благодать» Іларіона, фактично визначили зміст агіографічних текстів про Володимира. Твір Іларіона вплинув на інтерпретацію хрещення як самостійного вибору князя, визначеного впливом вищих сил. Літопис натомість міг надати основні факти. Найімовірніше, у зв'язку з

⁴² Тим більше, що тут наявні всі розглянуті вище доповнення до історії хрещення, зроблені редактором звичайного життя (про час перебування князівських послів у Царгороді, тривалість облоги Корсуня та ін.). О.Соболевський уважав даний фрагмент «Пам'яті й похвали» «древнім житієм» (див.: *Соболевский А.И.* Памятники древнерусской литературы... – С.7–9). Він починається з похвали хрещенню, опису його перебігу та завершується коротким переліком «фактів» перших років князювання Володимира, узятих із літопису. Ідея О.Соболевського заснована на тому, що як життє цей фрагмент переписувався в XV–XVI ст. і, відповідно, сформував його окрему (коротку) редакцію. Однак відомо лише два такі рукописи, отже, це не можна назвати загальнопоширеною практикою.

⁴³ Плувано в тексті Мніха згадуються літописні сюжети, що складають біографію Володимира загалом. Зокрема, про походи князя-язичника тут розказано після повідомлення про його хрещення, крім того, виклад обставин, за яких той став київським князем, уміщено аж наприкінці тексту. Можливо, це виявляє поверхову обізнаність автора з літописом, легенди котрого він знає, але відтворює плувано. З іншого боку, це може бути пов'язано з намаганнями Якова Мніха представити перелік Божої благодаті та сприяння князеві Володимирі – найголовніша з них хрещення (з якого починається текст), а вже потім перемоги в походах, і найостанніше з усього – вигравши у братовбивчій війні та прихід до влади, де теж «Бог поможе ему». Через таке особливе розкриття «божественного сприяння» Володимирові («благодать Божия просвѣщааше сердце его и рука Господня помогаше ему») виклад діянь князя у цьому тексті нехронологічний.

⁴⁴ Див. також спостереження О.Соболевського щодо загальних хронологічних викладок Якова Мніха (вміщено у третій (житійній) частині тексту) і їх відповідність літописній інформації (див.: *Соболевский А.И.* Год крещения Владимира Святого. – С.1–6). Ці спостереження опосередковано приводять до висновку, що Мніх не користувався якимось невідомим текстом.

⁴⁵ Память и похвала князю Рускому Володимиру... – С.71.

канонізацією князя, на основі цих текстів протягом XIII ст. спершу сформувався проложне читання, а дещо згодом – і саме житіє Володимира, репрезентоване компілятивним текстом Якова Мніха, а також так званим «звичайним житієм»⁴⁶. Навіть якщо ці тексти постали в іншій послідовності, найголовніше наразі те, що їхні укладачі/редактори зробили спробу уточнити окремі лакуни в літописній історії хрещення Русі, зокрема конкретизувати місце навернення князя, топографічно визначити місце хрещення киян, розширити перелік скинутих ідолів, а у випадку компіляції Якова Мніха – пояснити похід Володимира Святославича на Корсунь.

«Пригадування» документів та імен перших руських церковних ієрархів у текстах XIII–XV ст.

Після розпаду Русі у середині XIII ст. серед православної книжності (переважно на північно-східних теренах) оповідь про хрещення дедалі більше «історизувалася» завдяки різного роду уточненням. Приписуваний князеві Володимирі текст Церковного уставу, що, найімовірніше, постав протягом XIII – початку XIV ст. (а на думку Я.Щапова – століттям раніше), містив важливі доповнення до історії хрещення правителя та його держави⁴⁷. Один із найдавніших списків пам'ятки – так званий Синодальний (уміщений у додатковому зошиті, підшитому до Новгородської кормчої 1282 р.) – починався з викладу обставин хрещення, зробленим від імені самого князя: «Въсприят есмъ святое крещение от грецьскаго царя и от Фотия патриарха царегородьскаго, взяхъ първаго митрополита Леона Киевоу, иже кръсти всю землю Роуськоую святымъ крещением»⁴⁸. Після цього князь нібито згадав у своєму документі про будівництво ним у Києві Десятинної церкви, уставлення десятини, а найголовніше – пояснив своє рішення надати церкві окремі права та статус (указавши про своє ознайомлення з «грецьким номоканоном»). Як бачимо, Церковний устав починається з короткого викладу історії хрещення князя Володимира, в якій, на відміну від текстів ранішого часу, чи не вперше повідомлялися важливі деталі – імена церковних ієрархів та тогочасного константинопольського патріарха.

⁴⁶ Більшість дослідників схилиються до думки, що звичайне житіє князя постало на основі проложного житія (див.: *Шахматов А.А.* Корсунская легенда о крещении Владимира. – Санкт-Петербург, 1906. – С.27–28, 30–32; *Серебрянский Н.И.* Древнерусские княжеские... – С.59–61; *Милютенко Н.И.* Святой равноапостольный князь Владимир... – С.184–188). На думку О.Шахматова та Н.Милютенко, звичайне житіє постало на основі проложного житія 2-го виду (за класифікацією О.Шахматова). Інші дослідники, натомість, припускають, що проложне читання з'явилося шляхом скорочення звичайного житія (див.: *Соболевский А.И.* Памятники древнерусской литературы... – С.9–12; *Никольский Н.К.* Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.). – Санкт-Петербург, 1906. – С.239–242).

⁴⁷ За припущеннями Я.Щапова, Церковний устав постав у другій половині XII ст. на основі тексту якоїсь грамоти князя Володимира початку XI ст. (див.: *Щапов Я.* Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. – Москва, 1972). Утім, аналіз контексту виникнення й побутування списків цієї пам'ятки приводить до висновку про її пізніше походження (див.: *Затилюк Я.В.* Церковний устав князя Володимира та його редакція у тексті «Патерикону Києво-Печерського» Йосипа Тризни // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Т.264: Праці Історично-філософської секції. – Л., 2012. – С.45–68).

⁴⁸ Цит. за: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* / Под ред. Я.Н.Щапова. – Москва, 1976. – С.22–24.

Сам текст уставу виражав ідею церковних кіл пізнішого часу, що Володимир Святославич після свого охрещення не лише будував церкви та надавав їм десятини, але й усталив їхні права, особливий статус. Ідея про те, що князь після прийняття нової віри надав церкві якийсь особливий документ, найімовірніше, з'явилась у зв'язку з намірами ієрархів другої половини XIII – початку XIV ст. «пригадати» початки власної церковної організації. Подібні «пригадування», на нашу думку, були зумовлені спробами ідейно обґрунтувати статус церкви за нових політичних реалій – залежності Русі від Золотої Орди, що, своєю чергою, передбачало необхідність засвідчити власну «давнину» якимось авторитетним текстом⁴⁹. Ним і міг стати приписуваний князеві Володимирі устав, створений завдяки ознайомленню з перекладними збірниками, що містили церковні правила візантійського походження (їх у той час позначали збірною назвою «грецький номоканон»). Надаючи своєму тексту подобу документа, його автор указав ім'я першого митрополита, якому князь мав би дати устав, а також константинопольського патріарха, котрий його (митрополита) висвятив.

Важко сказати, чому патріархом – сучасником Володимирового хрещення названо Фотія, який жив століттям до цієї знаменної в історії Русі події (між 820–890 рр.), а першого руського митрополита – Леонтієм. Очевидно, це пов'язано з текстами, які про них розповідали. Ім'я Фотія у православних колах могло бути відоме завдяки поширенню його гомілій у складі перекладних слов'яно-руських збірників. За спостереженнями А.Попова, автори антилатинських творів XII–XV ст. досить часто приписували авторитету цього патріарха свої власні судження й тексти, спрямовані проти католицької церкви⁵⁰. У зв'язку з цим автор уставу міг пов'язати цього патріарха з подіями Володимирового хрещення⁵¹. Тим більше, що на той час у Русі не мали точних відомостей про дату патріаршества Фотія⁵². Натомість, ім'я «Леонтій» тоді могло безпосередньо пов'язуватися з відомим ростовським святим: у житті Леонтія, протограф якого, за припущеннями Г.Семенченка, сформувався з кінця XII – на початку XIII ст.⁵³, цей святий уважався першим єпископом та

⁴⁹ Див.: *Затилуок Я.В.* Церковний устав князя Володимира... – С.50–51.

⁵⁰ *Попов А.* Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян. – Москва, 1875. – С.40–45.

⁵¹ Тут доречно згадати, що в окружному посланні Фотія є згадка, нібито цей патріарх православним охрещеним русам єпископа. Невідомо, чи знали цей текст у Русі другої половини XIII ст. (іншими словами, чи поширювався він у складі слов'яно-руських перекладних збірників). Якщо так, то тоді стає очевидним, чому руські книжники вважали Фотія сучасником хрещення княгині Ольги (його ім'я теж згадане у житті цієї княгині, в оповіді про прийняття нею нової віри в Константинополі) та князя Володимира.

⁵² У той час на теренах Русі не було каталогу константинопольських патріархів, тож Фотія досить довго вважали сучасником князя Володимира. Цю помилку зауважать уже опоненти православних, зокрема Лев Крєвза у трактаті «Оборона церковної єдності» (1617 р.). Йому опонуватиме Захарія Копистенський, за словами котрого, звичне згадування в «руських хроніках» імені Фотія як патріарха, який хрестив Русь часів Ольги й Володимира, має насправді означати, що йдеться про його пізніших послідовників: «Ижъ зъ омылки Сергия зовутьъ Фотіємъ, для того, ижъ онъ зъ роду Фотія ишолъ» (див.: *Копыстенский З.* Палинодия // Русская историческая библиотека. – Т.4. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 1878. – Стб.1008).

⁵³ *Семенченко Г.В.* Из истории русской литературы XIV в. // Византийский временник. – Т.53 (78). – Москва, 1992. – С.140–142.

хрестителем Ростова, а водночас – греком і сучасником князя Володимира⁵⁴. Імовірно, саме тому автор уставу почав розглядати Леонтія як першого руського митрополита, грека, котрого благословив на Русь константинопольський патріарх.

Утім уже в XIV ст. у церковних колах не було однозначності стосовно першого митрополита, оскільки поряд із Леонтієм побутувало й інше ім'я. Зокрема, в Оленінській редакції Церковного уставу, що постала на північно-східних теренах, першим митрополитом названо Михаїла (хоча в Археографічному ізводі цієї редакції наявне ім'я Леонтія)⁵⁵. Михаїл фігурує й у Волинській редакції уставу, створення та поширення якої пов'язується з територією Галицько-Волинського князівства початку – середини XIV ст.⁵⁶

Поширення тексту Церковного уставу з іменами сучасників хрещення безпосередньо позначилося на історичних (тобто літописних) творах, котрі постали впродовж XIV–XV ст. Вони оперували схожою інформацією про перших давньоруських церковних ієрархів. Зокрема, у створеному в 1420–1430-х рр. Софійському першому літопису старшого зводу (у цьому його повторює й Новгородський четвертий літопис), під 6499 р. повідомлялося: «В лѣто 6499. Крестився Владимиръ и взя у Фотѣя патриарха у царягороцьского единого митрополита Киеву Леона, а Новугороду архиепископа Акыма Корсунанина, а по инымъ градомъ епископы и попы, и дияконы, иже крестиша всю землю Рускую, и бысть радость всюду»⁵⁷.

Як бачимо, даний літопис пропонував кілька додаткових деталей, серед яких – ім'я першого новгородського церковного ієрарха Акима (Якима) Корсунянина. Крім того, тут з'явився ще один додатковий факт – повідомлення, що в рік свого хрещення (тобто у 6496/988 р.) князь Володимир, окрім киян, охрестив ще й Смоленську землю та заснував там місто на своє ім'я: «Пришедъ ис Киева в Смоленскую землю и постави градъ въ свое имя Владимиръ, и спомъ осыпа, и церковь Святую Богородицю зборную древяну постави, и вси люди крести руския и намѣстници»⁵⁸. Водночас в описі будівництва князем церков у Києві з'явилося повідомлення про зведення ним кам'яного храму Георгія, що досі в редакціях «Прологу» (та й у самій «Повісті временних літ») вважалося справою Ярослава Мудрого: «Того же лѣта постави князь Владимиръ

⁵⁴ Утім, літописи, як відомо, повідомляють про Леонтія Ростовського як про єпископа та святого вже після Володимира.

⁵⁵ «Оусприаль есмь крещение святое от греческих царей Костянтина и Василья и Фотѣя патриарха, оузяхъ перваго митрополита Михаила на Киевъ и на всю Роусь, иже крести всю землю Рускую» (див.: Древнерусские княжеские уставы... – С.14–15, 19, 21). Поза тим в іншій, Варсоноф'ївській, редакції взагалі немає імен митрополита й патріарха. За Я.Щаповим, ця редакція краще виражає архетип початкового тексту уставу. Загалом питання, у зв'язку з чим з'явилася версія про митрополита Михаїла, потребує спеціального дослідження.

⁵⁶ Виникнення цієї редакції Я.Щапов пов'язував зі створенням Галицької митрополії в першій половині XIV ст. (див.: Щапов Я. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси... – С.57–62). Устав Волинської редакції див.: Древнерусские княжеские уставы... – С.69–71.

⁵⁷ ПСРЛ. – Т.6. – Вып.І: Софийская первая летопись старшего извода. – Москва, 2000. – Стб.105.

⁵⁸ Там же.

в Києві першу церкву святого Георгія, ноября 26»⁵⁹. З іншого боку, автор літопису «підправив» інформацію «ПВЛ», указавши, що князь Володимир хрестився в Корсуні не у церкві Софії, але «въ церкви святого Иакова [...] посреди града, идеже торгъ дѣють корсуныне»⁶⁰.

Загалом повідомлення про константинопольського патріарха Фотія, першого митрополита Леона (Леонтія), новгородського архієпископа Акіма (Якіма) Корсунянина, як головних дійових осіб 988 р., а також про тогочасні справи князя (християнізація Суздальської землі, будівництво церкви Св. Георгія в Києві), усе це, по суті, є основними вставками до історії хрещення, зробленими авторами історичних текстів XV ст. Крім згаданих вище творів, ці додаткові відомості читаються також у Московському літописному зводі 1495 р.⁶¹ та в редакції Руського хронографа 1512 р.⁶² Їх автори, зі свого боку, створюють власну хронологію діянь Володимира. Зокрема, будівництво князем церкви Св. Георгія в Києві віднесене до наступного року після хрещення (6497/989 р.), християнізація Смоленської (у Хронографі 1512 р. – Суздальської) землі – датується 6498/990 р., а вже 6499/991 р., на думку авторів цих творів, у Русі мали з'явитися перші церковні ієрархи. Зміст «нових» повідомлень стосовно християнізації Смоленської/Суздальської землі видає середовище церковних книжників північно-східних теренів, де вже з початку XIV ст. перебувала митрополічна кафедра, а з середини XV ст. у Москві самостійно (навіть без санкції константинопольського патріарха) висвячувався на митрополію окремий предстоятель. Останнє, своєю чергою, безпосередньо мало провокувати місцевих церковників уточнювати обставини появи тут церковної організації. Для них, безперечно, здавалося цілком природним, що історія «руської церкви» у Володимирі чи Ростові має починатися в епоху Володимирового хрещення.

Перегляд історії Володимирового хрещення в історичній культурі Московії XVI ст.

Посилення впливу Москви в регіоні та спроби обґрунтувати за тамтешньою митрополією самостійний статус безпосередньо позначилося на особливостях інтерпретації її минулого. Історичні твори, створені в Москві впродовж XVI ст., подавали вже інші деталі Володимирового хрещення. Як спробуємо продемонструвати нижче, ці тексти, хоч і засновувалися на сюжетах «Повісті временних літ» і текстів XIV–XV ст., утім пропонували цілком інакшу версію історії хрещення Русі 988 р.

⁵⁹ Там же. У «Повісті временних літ», у статті за 1037 р., указано, що цей храм збудував Ярослав Мудрий. Те саме – у «Пам'яті та сказанні про освячення церкви вмч. Георгія в Києві» під 26 листопада, що читається у списках Прологу XIV–XV ст. (див.: Лосева О. В. Жития русских святых в составе... – С.154–155).

⁶⁰ ПСРЛ. – Т.6. – Вып.І. – Стб.96. У цьому випадку, версія літопису збігається зі звичним життям князя Володимира та могла з'явитися під його впливом.

⁶¹ Там же. – Т.25: Московский летописный свод конца XV в. – Москва; Ленинград, 1949. – С.363–365.

⁶² Див.: Там же. – Т.22: Русский хронограф. – Ч.1: Хронограф редакции 1512 г. – Санкт-Петербург, 1911. – С.366–367. Поза тим, першим митрополитом у хронографі названо не Леонтія, а Михаїла.

Нові акценти й сюжети в описі подій 988 р. сформували укладачі Никонівського літопису, створеного в 1520–1530-х рр. У цьому тексті, зокрема, не лише переказано оповіді «ПВЛ» про охрещення князя в Корсуні, але й уміщено інформацію про діяльність першого руського митрополита, яким тут названо Михаїла, нібито висвяченого патріархом Фотієм. Чи не вперше у цьому тексті, на відміну від усіх попередніх, здійснено спробу «розказати» детально про згаданого діяча: «Бысть же сей митрополит учителень зѣло, и премудръ премного, и житиємъ великъ и крѣпокъ зѣло, родомъ Сирин, тихъ убо, и кротокъ и смиренъ»⁶³. Та, найголовніше, у представленні автора літопису митрополит перебував у великій пошані у князя: «Чествоваше убо его Володимеръ, и в согласии и любви мнозѣ с ним пребываше». Більше того, фактично всі відзначені в літопису діяння правителя (будівництво церков, заснування шкіл, охрещення різних земель Русі, передусім Новгородської та Суздальської) відбуваються тільки з благословення й зі згоди митрополита.

Указані вище «доповнення» Никонівського літопису безпосередньо відображають світоглядні й політичні цінності Московії XVI ст. Тамтешні церковні книжники у своїх творах розвивали візантійську за походженням ідею про симфонію світської та духовної влади. Зокрема у Зведеній кормчій московського митрополита Даниїла (1522–1539 рр.), причетного до створення Никонівського літопису, містилися пасажі про гармонію «священства» та «царства»⁶⁴. Очевидно, в уявленні авторів літопису союз князя й церкви мав формуватися ще за хрестителя Русі Володимира, через це у творі введено відповідну інформацію⁶⁵.

Іншою характерною рисою Никонівського літопису стало вміщення розлогої історії про християнізацію північно-східних теренів. Як і в текстах XIV–XV ст., початки церковної організації тут відносяться до «епохи Володимира». Після запозиченого з «Повісті временних літ» повідомлення про хрещення киян і Русі, автор Никонівського літопису подає ряд нових «фактів». Зокрема, про те, що наступного 6497 р. Володимир із митрополитом Михаїлом і «шістьма єпископами Фотія патріарха» охрестив Новгород; у 6498 р. вже з чотирма єпископами – Ростовську землю (тимчасом «друзии єпископы Фотѣвы в Киевѣ пребываху [...] и учи, и крести без числа людей»), а вже 6500 р. Володимир із двома єпископами «ходив у Суздальську землю», де «заложив град в свое имя Володимеръ на рѣцѣ на Клязмѣ, и церковь в нем постави древяну пречистыя Богородици»⁶⁶. Конструювання історії християнізації Русі відображає інтенції московських авторів 1520-х рр. створити «начала» церковної історії далекої північно-східної периферії Русі, що на той час входила до Московії. У такий спосіб створювалося підґрунтя для аргументів про

⁶³ ПСРЛ. – Т.9: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – Москва, 2000. – С.57.

⁶⁴ Клосс Б.М. Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII вв. – Москва, 1980. – С.96.

⁶⁵ Між тим, представлений у літопису портрет останнього, за спостереженнями Б.Клосса, відповідає рисам зразкового пастиря, змальованого в тогочасних творах Йосифа Волоцького та московського митрополита Даниїла («подобает бо паству милостиву и страшну бытии, смирену же и высоку») (див.: Клосс Б.М. Никоновский свод... – С.188).

⁶⁶ ПСРЛ. – Т.9. – С.64.

престиж московської митрополичої кафедри, її самостійний статус і, певною мірою, претензії тамтешніх предстоятелів уважатися єдиними спадкоємцями церковної традиції Русі.

Водночас детальну розробку історії Володимирового хрещення в Никонівському літопису необхідно розглядати в контексті загальної історичної концепції цього тексту, в якому обґрунтовувався престиж правлячого московського царя та його нібито «історичне право» на Русь. Ці проблеми були актуальними вже у другій половині XV ст. для дипломатів великого князя Івана III (1462–1505 рр.)⁶⁷. Відповідно, для авторів Никонівського літопису князь Володимир – прямий предок московського царя та, більше того, у представленні цього історичного твору, Русь часів Володимира мала такий самий високий престиж і визнання, якого домагалися дипломати Василя III (1505–1533 рр.) та Івана IV (1533–1584 рр.). У зв'язку з цим, історія хрещення у творі розширюється повідомленнями про значний міжнародний авторитет київського правителя, якого після прийняття нової віри нібито відвідали посли майже всіх держав (зокрема, у Корсуні до князя «много послы приходиша изъ грекъ отъ царей, съ многою честию, и з дары и с любовию. Приходиша послы изъ Рима от папы, и мощи святых принесоша къ Володимеру»⁶⁸). Цим самим було суттєво перероблено усталену версію «Повісті»: виявляється, мощі папи Климента Володимир не знайшов у Корсуні, а їх йому туди привезли як дар посланці римського понтифіка. Утім, у своїх «історичних побудовах» автори Никонівського літопису пішли ще далі, доповнивши «Повість временних літ» повідомленнями про охрещення під впливом Русі печенізького князя Метигая, а пізніше – «хана Кучюга»⁶⁹.

Остаточну історію Володимирового хрещення було довершено у Степенній книзі, створеній 1560-х рр. Сюди увійшли всі «нові факти» Никонівського літопису, які, проте, було розширено іншими додатковими повідомленнями, зокрема про повчання митрополитом народу і князя, помазання останнього олією і миром, а також про проповідь християнської віри серед «сарацин» й охрещення чотирьох їхніх князів тощо⁷⁰.

Загалом князь Володимир та, передусім, його хрещення були предметом особливий уваги московських церковних книжників. Безпосередньо з ним пов'язувався престиж Москви та її правителів, а також їхні претензії на «київську спадщину»⁷¹. Водночас на Володимирові й хрещенні Русі засновувались уявлення про історичну та культурну ідентичність Московії, яка ще з середини

⁶⁷ Хорошкевич А.Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI вв. – Москва, 1980.

⁶⁸ ПСРЛ. – Т.9. – С.57.

⁶⁹ «Тогда же прииде печенѣжский князь Метигай к Володимеру, и вѣровавъ крестися в Отца, и Сына, и Святаго Духа». Інший печенізький правитель, згідно з літописом, охрестився за кілька років – у 6499 р., коли Володимир християнізував Ростовську землю (див.: Там же. – С.57, 64).

⁷⁰ Там же. – Т.21: Книга степенная царского родословия. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1908. – С.102–113.

⁷¹ Саме це визначало основні тенденції московських історичних творів XVI ст., в яких акцентувалася увага на передачі князівської й церковної традиції з Києва до Москви (див.: Pelenski J. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. – New York, 1998. – P.61–101, 117–129).

XV ст., негативно поставившись до Флорентійської унії, розглядала себе єдиним продовжувачем традицій «істинної» Христової віри, «справи Володимира». Тож із початку XVI ст. пошанування руського князя почало набувати тут рис державно-церковного культу⁷². Усе це вилилося у творення власне московської історичної традиції, репрезентованої Степенною книгою. У цьому творі безпосередньо прославлявся рід правлячого царя Івана Грозного, насамперед завдяки виведенню його «початків» від Рюрика – «сродника Августа-кесаря» та князя Володимира – «преславного в самодержцех великаго князя, общаго нашего отца и учителя»⁷³. Відтак представлена тут історія хрещення насичена новими незваними досі повідомленнями, що більше пов'язані з культурними та політичними реаліями Московії XVI ст., аніж із давньоруськими подіями кінця X ст.

З іншого боку, необхідно відзначити, що в московській історичній традиції оповідь про Володимирове хрещення дедалі більше «історизувалася». Це проявилось не лише в домислах і повідомленнях авторів Никонівського літопису та Степенної книги, через що канва «Повісті временних літ» обросла новими «подробностями», а й у тому, що сама розповідь набувала рис історичної хроніки – із деталями, поясненням причин і встановленням логічної послідовності подій. Зокрема, у Никонівському літопису було запропоновано інший спосіб оповіді про хрещення Русі після 988 р. Якщо в «ПВЛ» усі сюжети про прийняття князем нової віри в Корсуні, охрещення киян, будівництво церков та навернення Русі подавалися під 988 р., то в московських текстах XVI ст. (а частково і в передуючих їм літописах XV ст.) – кожна подія відносилася до різних років. Більше того, у Никонівському літопису було здійснено спробу узгодити контрверсії стосовно імені першого руського митрополита – Леонтія або Михаїла, що побутовали в історичних текстах XIV–XV ст. Автори цього твору, а за ним і Степенної книги, обрали обидва імені. За їхньою версією, у рік хрещення Володимира та Русі першим митрополитом став Михаїл, який за чотири роки помер, а в 6500 р. князь «узяв у Фотія» митрополитом Леонтія. Останній, як сповіщали попередні літописи XV ст., призначив новгородським єпископом Якіма Корсунянина. Це повідомлення далі сильно «домислювалося»: митрополитові Михаїлу приписувалася діяльність із християнізації різних частин Русі, натомість Леонтієві – поставлення єпископів, і не лише Новгорода, але й Ростова, Володимира та Чернігова (куди, відповідно, було призначено Феодора, Стефана та Неофіта)⁷⁴. Натомість автори Степенної книги уточнили ім'я константинопольського патріарха, який благословив на Русь другого митрополита Леонтія: замість узвичаєного доти Фотія, тут уже фігурував Миколай Хризоверх (979–991 рр.) – «кир Никола Охирсовергис», який, на

⁷² Докл. про місце князя Володимира в історичній культурі Московії XV–XVI ст. див.: *Butler F. Enlightener of Rus'...* – Р.83–101; *Ручка В.М.* Святий рівноапостольний князь Володимир Святий в історичній пам'яті. – К., 2012. – С.67–112.

⁷³ Про Степенну книгу, контекст її створення та основні ідеї див.: *Сиренов А.В.* Степенная книга и русская историческая мысль XVI–XVIII вв. – Москва; Санкт-Петербург, 2010; *Усачёв А.С.* Степенная книга и древнерусская книжность времён митрополита Макария. – Санкт-Петербург, 2009. – С.479–521, 566–589.

⁷⁴ ПСРЛ. – Т.9. – С.65.

відміну від Фотія, може справді вважатися сучасником князя Володимира⁷⁵.

Здійснена в московських історичних творах XVI ст. деталізація оповіді про хрещення Русі 988 р. безпосередньо мала вплив на виникнення розширених редакцій проложного житія (за О.Шахматовим – 3-й і 4-й вид) і звичайного житія Володимира. Їх укладачі вдалися до «пригадування» деталей іншого порядку. Зокрема, у розширеній редакції проложного житія (3-го виду, а за М.Серебрянським – легендарно-проложного) оповідь про корсунський похід князя доповнена повідомленням про правителя Корсуня Ждеборна та про його дочку: «И шедь (князь Володимир – Я.З.) взя Корсунь градъ, князя и княгиню (корсунських – Я.З.) уби, а дщерь их за Ждеборномъ». Тут же з'явився ще один персонаж, невідомий у давньоруському літописанні – Олег, воевода князя: «Посла (Володимир – Я.З.) Олга воеводу своего с Ждеборном в Царьград к царемъ»⁷⁶. У найпізнішій із редакцій проложного житія (що відобразилась у московському виданні Прологу 1654 р.) уточнено місце хрещення киян вказівкою на церкву «святую мученику Бориса и Глѣба»⁷⁷.

Насамкінець слід відзначити, що особливою увагою до подій Володимирового хрещення відзначалася також історична культура України XVII ст., в якій цьому князеві відводилося ключове місце як її зачинателів – батькові «православного народу руського», його правителів і церкви. Розкриття всіх починань володаря, з яким, окрім запровадження нової віри, пов'язувалися також початки церкви і київських святинь, спричинило іншого роду історизацію канви «Повісті временних літ» про події 988 р. Це проявилось в історичних текстах, що почали створюватися в Києві після 1620 р. Парадоксально, але їхня оповідь, як і московських історичних творів XVI ст., також складалася з інформації, усталеної з початку XII ст. та «додаткових відомостей» Церковного уставу князя Володимира (створеного у XIII ст.) й літописних текстів XIV–XV ст. Однак, у підсумку, в українських історичних наративах XVII ст. представлено цілком інакшу версію історії хрещення Русі князем Володимиром 988 р. – із власними деталями та акцентами, у суті своїй відмінну від московської, репрезентованої Никонівським літописом, Степенною книгою та Лицьовим зводом Івана Грозного. Порівняння версій двох історичних культур, що постали на основі текстів попередньої, давньоруської – перспективна тема для подальших досліджень.

Таким чином, оповідь про Володимирове хрещення Русі 988 р. було створено значно пізніше від самої події. Найдавніші текстові пам'ятки – «Слово про закон і благодать» Іларіона та «Читання про святих князів Бориса і Гліба» – містять

⁷⁵ Ім'я Миколая ХризOVERха ймовірно з'явилося під впливом «Поучення на пам'ять Володимиру» («Жития вкратце и похваль») (докл. див.: Усачёв А.С. Степенная книга и древнерусская книжность времён митрополита Макария. – С.566). Подібне припущення було висловлене ще на початку XX ст. в кандидатській роботі студента Московської духовної академії М.Околовича (див.: Околович Н.Ф. Жития святых, помещённые в Степенной книге / Публ. и коммент. А.С.Усачёва. – Москва, 2007. – С.72).

⁷⁶ Публікацію див.: Соболевский А.И. Памятники древнерусской литературы... – С.30–32.

⁷⁷ Милютенко Н.И. Святой равноапостольный князь Владимир... – С.183.

доволі загальні формулювання, засновані переважно на риторичній похвалі князеві, його порівнянні з апостолом Павлом та імператором Константином. Розповідь у «Повісті временних літ», що здавна вважалася достовірним джерелом, насправді є пізнішою спробою початку XII ст. сконструювати версію історії хрещення. Це зібрання різних легендарних оповідей та припущень літописця, а у загальному плані така схема має багато спільного з сакральними оповідями про навернення у християнство апостола Павла та римського імператора Константина, з якими порівнював князя ще митрополит Іларіон.

Уміщена в «Повісті» історія хрещення невдовзі почала уточнюватися. Спершу це відбулося в агіографічних творах – проложному читанні про князя, звичайному житті і в «Пам'яті й похвалі князеві Володимирі» Якова Мніха, що, очевидно, формувались у зв'язку з канонізацією цього руського правителя упродовж XIII – початку XIV ст. (за іншою версією – починаючи від XII і навіть з XI ст.). Їх укладачі спробували уточнити місце хрещення князя, прив'язати місце хрещення киян до однієї з церков, також розширити перелік скинутих ідолів, а у випадку компіляції Якова Мніха (прийнятою в пізніших літописних та агіографічних творах) – пояснити похід на Корсунь Володимира Святославича нібито його бажанням знайти там учителів нової віри.

Більш важливі деталі, відсутні в «Повісті временних літ», уперше з'явилися у Церковному уставі Володимира. Його укладач, створюючи документ від імені князя, умістив імена перших давньоруських церковних ієрархів. Згодом дедалі більше інформації з'явиться в історичних та житійних текстах XIV–XVI ст., створених на північно-східних теренах. Їхні автори візьмуться на власний розсуд додавати важливі деталі, відсутні в давньому літопису (імена основних діячів та місця хрещення), а крім того, доповнюватимуть запозичену з «Повісті» оповідь власними повідомленнями. У результаті постала більш докладна «історія», незнана доти в давньоруських творах. Саме таким є виклад подій Володимирового хрещення в текстах московської історичної традиції XVI ст., репрезентованої Никонівським літописом та Степенною книгою, особливості котрої визначалися політичними й культурними контекстами тогочасної Московії.

The article explores the oldest textual testimonies about Christianization of Rus' including the narrative of the Primary Chronicle. The latter text had long been considered an authentic description of the event. However, there is enough evidence to presume that it was pure construction of the 12th century author. The research, presented in this article, demonstrates how and why the narrative of the Primary Chronicle was supplemented with extra information (like names or dates) during the 13th–16th centuries. In the conclusion, the author points out the difference between the versions of the history of Christianization of Rus' as reflected in historical cultures of Early-Modern Ukraine and Muscovy despite their common textual basis: the Primary Chronicle, the Church Statute of Prince Volodymyr, and the chronicles of the 14th–15th centuries.

Keywords: Rus', baptism, prince Volodymyr, chronicle, construction of historical narratives.

